

SAFEVİ-OSMANLI SINIR BÖLGESİ: SAFEVİLERİN GÖZÜ İLE IRAK-I ARAB**

Rudi MATTHEE
Çeviren: Eralp ERDOĞAN¹

Pireneler kadar heybetli ve dikkat çekici olan Zagros sıra dağları... Asur ve Medea arasında sınırdı. İskender ve Cengiz Han gibi istilacılar tarafından aşılmasına ve İran'daki Arap istilacılarının VII. Yüzyılda [buralara] nüfuz etmesine rağmen bir veya iki nesil geçtikten sonra tarihi rolüne geri dönmüştür.

Sir Arnold Wilson

SW. Persia: A Political Officers' Diary 1709-1914, s. 268.

Giriş

Irak veya İran kaynaklarının adlandırdığı şekli ile Irak-ı Arab sıklıkla, XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyılın ilk dönemlerinde Osmanlı ile Safeviler arasında aralıklı bir şekilde meydana gelen savaşlara sahne olmuştur.² Bölgenin başkenti ve en büyük şehri olan Bağdat kesin olarak Osmanlılara geçene kadar 1508 ile 1638 arasında üç kez el değiştirmişti. Şah İsmail 1508'de şehri Akkoyunlulardan aldıktan sonra Bağdat ve etrafı 1534'de İki Irak Savaşı olarak bilinen savaş ile Osmanlıların bölgeyi yeniden ele geçirmesine kadar

* Rudi Mathee, "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab as Seen by the Safavids", *International Journal of Turkish Studies*, IX/1-2, (Summer 2003), s. 157-173.

* Yazarın notu: Bu makalenin araştırması ve yazımı kısmen, Princeton'daki Institute for Advanced Study' de, National Endowment for the Humanities tarafından verilen bir burs ile mümkün olmuştur. Makale'nin ilk taslağı üzerinde yaptığı değerlendirme için Sholeh Quinn'e teşekkürlerimi sunmak isterim.

¹ Arş. Gör. Dr., Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. eerdogan@nku.edu.tr

² İranlılar bu toprakları, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem olarak ayırdılar. Moğol istilasına kadar genellikle Cibal olarak adlandırılan Irak-ı Acem, günümüzdeki İran'ın batı ve orta kısmını kapsar. Yakut [el-Hamavi]'nin yazdığına göre güneyde Fars ve Huzistan, batıda Mezopotamya (Irak-ı Arab), kuzeyde Azerbaycan, Deylem ve Qumis [Saddarvaze], doğuda ise Karkas Dağı ve Büyük Doğu Çölü ile çevrelenmişti. Bkz. C. Edmund Bosworth, "Eraq-e 'Ajam(i)." *Encyclopaedia Iranica* 8 (Costa Mesa, 1998), s.538.

Safevilerde kaldı. Şah Abbas 1623 başlarında şehri geri almadan önce neredeyse 90 yıl geçmişti. Bazı beklenmedik gelişmelerin ardından Bağdat sadece 50 yıl Safevilerde kalacak ve Osmanlılar 1638’de orayı aldıktan sonra bir daha asla İran kontrolüne girmeyecekti.

Irak-ı Arab, Safeviler için sadece coğrafi duruma ve askeri güç veya zayıflığa göre kazanılıp kaybedilecek sıradan bir bölge değildi. Birçok Şii imamın mezarı ve şehitlerin olduğu bir yer olarak 12 imam tasavvuru için çok büyük bir yer işgal ediyordu. Mansur Sifatgul burayı kutsal coğrafya olarak adlandırır ve Safevi hanedanını güce ulaştıran ideoloji ile ona meşruiyetini veren hükümet şeklinin dayanağı olarak nitelendirir.³ Her ideolojinin kendisine bir tür tutarlılık ve hedef sağlayacak belli inançlara sahip olması gerekir ama bu ideolojinin güvenilir ve etkili bir dünya görüşü olarak hayatîyetini devam ettirmesi için onun pratikte uygulanmasının önemi, muhtemelen bu inançların düzenli olarak tekrar edilmesi ve bunlardan medet umulmasının verdiği retorik ve sembolik gücün gölgesinde kalır. Bu makale, Şii İslam için Irak-ı Arab’ın simgesel durumunu Safevilerce Iraklı Arapların kontrolünü kazanmak ve korumak için uygulanan gözü karalık ve enerji ile bölgeye müdahil olma gerekçelerini inceleyerek [bu durumu] tarihi gerçeklik karşısında test edecektir.

1. İdeolojik mi Siyasi Motivasyon mu?

Şu bir gerçektir ki Safeviler, 220 yıllık hanedanlıkları boyunca sadece 42 yıl gibi kısa bir süreliğine Irak’ın merkezini kontrollerinde tutmalarına rağmen asla Irak’a karşı retorik ve teorik iddialarından vazgeçmemişlerdi. Şah Abbas döneminin sonuna doğru yazan ünlü Safevi tarihçisi İskender Münşi bu durumu, Irak-ı Arab daima İran krallarının kontrolü altındaydı diye açıklayarak tarihselleştirmiştir.⁴ Hatta Şah Süleyman (1666-94) döneminde yazılan coğrafi bir özet olan *Muhtasar-ı mufid* [bu konuda] daha nettir. Onun müellifi Muhammed Mufid Mustevfi, İran’ı Dicle ve Amuderya nehirleri arasında yayılan bir bölge olarak kaydeder. Müellif, kitabın baskın Şii karakterine uygun olarak, ki bu kitap Şii Ortodoksluğunun egemen olduğu İsfahan’da yazılmıştı, kitaba Safevilerin ellerinde tuttuklarından daha geniş bir bölgeyi kapsadığını düşündüğü Irak-ı Arab ile İran topraklarının tanıtımıyla başlar. [Buna göre]; ülke, Kuhistan ve Kufe çölü, Banu Şeyban’ın bölgesi, Basra Körfezi, Huzistan, Diyarbakır ve Kürdistan vilayetleri ile çevrilidir. Yayıldığı alan ise Tikrit’ten Abadan’a 125 ferseng veya takriben 750 km kuzey –güney eksenini, Hilvan’dan Kadisiye’ye 80 ferseng, takriben 480 km, doğu batı eksenindedir.⁵

Mustevfi’nin bölge hakkındaki ilaveleri tamamen idealize olmasına rağmen hikâyesinde Irak’a tanıdığı ayrıcalığı Ebu Zeyd Belhi’ nin *Suver’ul ekalim* adlı

³ Mansur Sifatgul, *Sakhtar-i nihad va andishah-i dini dar Iran-i ‘asr-i safavi (Tarikh-i tahavvulat-i dini-yi Iran dar sadah-ha-yi dihum ta davazdihum-i hijri-i qamari)* (Tehran, 1381/2002), s.69

⁴ İskandar Bayg Turkaman, *Tarikh-i ‘alam-ara-yi ‘abbasi*, ed. Iraj Afshar, 2 cilt tek bir ciltte toplanmıştır, 2. Edn. (Tehran, 1350/1971), 2:1114.

⁵ Muhammad Mufid Mustawfi Yazdi, *Mukhtasar-i mufid*, ed. Seyfeddin Najmabadi (Wiesbaden, 1989), s. 19.

eserine atıfta bulunarak savunur. Bu esere göre Irak-ı Arap “İran’ın Kiblesi” sayılır ve “Arapların soyluluğu ile diğer insanların karşılaştırılması tıpkı güneşin diğer yıldızlarla karşılaştırılması gibidir.” [Kitap] Irak-ı Arab uzun zamandır Safevi krallığının bir parçası değilken ve hatta geri alma şansının zayıf olduğu bir zamanda yazılmasına rağmen kitabın müellifi, Irak-ı Acem (80 sayfa) ve Horasan (70 sayfa ayrılmıştır) hariç İran’ın diğer kısımlarına ayırdığından daha fazla, tam 65 sayfa, Irak-ı Arab için ayırmıştır.

Muhtasar-ı mufid, bölgeye ayırdığı dini önem ve alan açısından *Habib’üs-siyer*’in müellifi Hondmir ile başlayan, ki bu eser Şah Tahmasb’in iktidarının ilk yılında yani 1524’ de tamamlanırken çoğu Şah İsmail’in iktidarı süresince yazılmıştır, Safevi ile Irak-ı Arab ilişkisini tasvir etme yönteminin zirvesi olarak görülebilir. Hondmir, Şah İsmail’in Bağdat fethine iki buçuk sayfa ayırır. Bunun yarısı pek çok Şii imamının gömülü olduğu kutsal türbelere, yani ‘atabat [olarak nitelendirilen] Kazımeyn, Necef, Kerbela ve 12. imamın kaybolduğuna inanılan Samarra şehrine gerçekleştirdiği hac hikâyesi ile devam eder. Ancak Tebriz’de iktidarı ele geçirdikten sonra geçirdiği süreye ve Bağdat’la birlikte bölgedeki diğer kutsal şehirlerinin fethine ayırdığı enerjinin azlığına bakıldığında, dini şevk, Şah’ın Irak’a ilk akınında itici güç gibi görünmemektedir. İsmail’in Akkoyunlulardan geriye kalan düşmanları olan; 1501’ de Şah İsmail’e karşı kaybettiği Şurur savaşından sonra gücünü Irak’ta yeniden toplayan Elvend bin Yusuf ve Hemedan yakınlarında İsmail tarafından yenildikten sonra Bağdat’a kaçan Murat bin Yakub’a karşı kesin bir sefer düzenlemesi yıllarını aldı. Murad’ın bölgeyi ancak Diyarbakır’ı yöneten Dulkadirli Alaüddeve ile ittifak kurduktan sonra fethetmeye kalktığı iddia edilmiştir.⁶ *Habib’üs siyer* ile başlayan erken dönem İran kaynakları biraz farklı bir senaryo sunar. Ancak anlatılarının güç diplomasisi içermesiyle de benzerlik gösterirler. Hondmir fethin sebebini İsmail’in Bağdat valisi olarak atadığı söylenen Türkmen komutanı Barik Beg tarafından çıkarılan isyanın sonucu olarak betimler. Barik Beg, Şah’ın önünde yer almayı reddederek itaatsizlik belirtisi gösterdiği zaman İsmail onu takip etmeye karar vererek, üzerine Hüseyin Beg Lala öncülüğünde bir ordu gönderdi. Barik Beg savaşmadan şehri Hüseyin Beg’e verdi ve Dicle’yi geçerek Haleb’e doğru kaçtı.⁷

Şüphesiz müellif, Şah’ın Bağdat’a yaklaşması ile *Habib’üs siyer*’de dini egemen kılar. Şah’ın geldiğini haber alan halk kalabalık ile dışarı çıktı ve hükümdarı inekler ile selamladı. Bu inekleri hoş geldin hediyesi olarak kesmek için ilerlediler ve ona dualar edip methiyeler düzdüler. Hondmir, Şah İsmail’in Kerbela türbesini nasıl ziyaretini ettiğini; türbeyi brokar, duvarlarını ve sütunlarını değerli kumaşlar, avlusunu ipek kilimlerle nasıl örttüğünü; 12 adet saf altından yapılmış mumluğu nasıl bağışladığını ve şehir sakinleri ile hac ziyaretine gelenlere nasıl bedava yemek dağıttığını uzun bir tasvir ile anlatmaya

⁶ Elke Niewöhner-Eberhart, "Machtspolitische Aspekte des osmanisch-safawidische Kampfes um Bagdad im 16/17. Jahrhundert," *Turcica* 6 (1975): 108.

⁷ Khvandamir, *Tarikh-i Habib al-siyar fi akhbar afrad-i bashar*, ed. Dabir Siyaqi, 4 vols., 3d edn. (Tehran, 1362/1983), 4 :493-95.

devam eder. Necef'e hareketten önce Şah, Ali'nin türbesinde ibadet etti ve Samarra'yı ziyaret etti. Hikâyenin son bölümünde, bölgeyi bir süredir tehdit eden bir aslanı çıplak elleriyle nasıl öldürdüğünü nakleder.⁸

Habib'üs siyer hemen emsal teşkil etmedi. Şah Tahmasb'ın iktidarı boyunca seferle ilgili diğer yazılanlarda dini coşkuyu motivasyon olarak kullanma genellikle yoktur. Erken bir kronik olan Gazi Ahmed Gaffari'nin *Tarih-i cihan-ara*'sı tüm bölümde genelde makul bir hikâye sunar. Bu bölüm Nevruz 914/21 Mart 1508'de Şah İsmail'in Irak-ı Arab'ı zabtlemeye karar vermesi ile açılır ve motivasyonsuz sunulur.⁹ Şah Tahmasb'ın sarayına gelen bir Hint elçisinin raporu olan *Tarih-i elçi-i nizamşah*, parçası olduğu askeri girişimlerin sırasını oldukça gerçeklere dayalı listeler. Şah'ın Irak-ı Arab'ı işgal etmek için ilerlediğini "Bir zamanlar Azerbaycan'ın tüm kısımları, Irak-ı Acem bölgesi, Kirman ve Fars toprakları onun kontrolü altındaydı"¹⁰ diyerek not eder. Kubad el-Hüseyni, Şah İsmail'in kutsal yerlere yaptığı hac ve ardından onun emri ile yapılan Sünni katliamına biraz değinirken, onun Irak'a karşı yaptığı seferleri anlatan diğer erken dönem raporlar ise İsmail'in bölgedeki kalışından bile zar zor bahsederler. Böylece bölgeye atfedilen özel dinsel duruma kayıtsız kalırlar.¹¹ Budak Kazvini, Şah Tahmasb için yazılan eseri *Cevahir-ül ahbar*'da seferi motivasyona atıf yapmaksızın, somut bir şekilde nakleder ve Şah'ın, her ikisi de Bağdat'ın yakınındaki Kazimeyn'de gömülü olan yedinci İmam Musa ve dokuzuncu İmam Muhammed Taki'nin kabirleri üzerinde bir yapının dikilmesi ile ilgili vermiş olduğu emirle ilişkilendirerek seferin ibadete özgü yönünden bahseder.¹² Nihayet Hasan Rumlu'nun 16. yüzyılın son çeyreğinden gelen *Ahsenü't tevarih*'i muhtemelen olay üzerinde dinsel bir perspektiften ziyade, jeopolitik perspektif sunan en iyi örnektir. Hasan Rumlu, Şah İsmail'in seferi ve Şah'ın Bağdat'ı Akkoyunlu hâkimiyetinden ele geçirmesini tamamen gerçek ve oldukça kısaltılmış bir şekilde sunar. Irak'a herhangi bir özel dini statü vermez ve hükümdarın dikkatini Güney Huzistan eyaletine vermesine geçmeden önce, Şah'ın aslanı öldürürken gösterdiği kahramanlık hikâyesine gündemdeki fetih kadar yer ayırır.

Hikâyelerin içeriğinden ve tarzından anlaşılıyor ki Şah İsmail'in Irak'ı almak için harekete geçme nedeni var olan güçlü bir ideolojik ve dini bağlılık ile kutsal Şii şehirlerini Safevilerin kontrolüne almaktan ziyade yeni palazlanan krallığını sağlamlaştırmak ve İran toprağı üzerindeki potansiyel rakibini bertaraf etme arzusudur. Elke Niewöhner-Eberhad okuduğu İran ve Osmanlı

⁸ a.g.e., 4:493-95.

⁹ Qazi Ahmad Ghaffari Qazvini, *Tarikh-i jahan-ara*, ed. Muhammad Qazvini (Tehran, 1343/1964), s.271.

¹⁰ Khurshah b. Qubbad al-Husayni, *Tarikh-i ilchi-yi Nizam Shah (Tarikh-i safviyah az aghaz ta sal-i 972 hijri qamari)*, ed. M. Riza Nasiri ve Ku'ichi Haneda (Tehran, 1379/2000), s. 35.

¹¹ Hasan Bayg Rumlu, *Ahsan al-tavarikh*, ed. 'Abd al-Husayn Nava'i (Tehran, 1357/1978), s. 136-37. Bu hikâye [Bijan]'da da anlatılır, *Jahangusha-yi khaqan(Tarikh-i Shah Isma'il)*, ed. Allah Dita Mudtar (İslamabad, 1350/1971), 290.

¹² Budaq M unshi Qazvini, *Javahir al-akhbar. Bakhsh-i tarikh-i Iran az Qaraqyunlu ta sal-i 986 h.q.*, e d. M uhsin Burhan Nizhad (Tehran, 1378/1999), 124.

kaynaklarından bu sonucu çıkarmıştır. Söylediğine göre: “Ne Osmanlı ne de İran kronikleri Şah İsmail’in Bağdat fethi üzerindeki ideolojik motivasyonundan bahsetmez.”¹³

Farsça kaynaklarla yapılan ek bir çalışma, bu çıkarımı önemli ölçüde doğrular. Eski belgelerde Mezopotamya Safevi İrani’nin dinsel kimliği üzerinde özel anlam ifade eden bir bölge olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat din bir başka şeyle, daha dünyevi düşüncelerle baş etmek zorundadır. Dinsel dürtü Safevi hükümetinin meşruiyetini ve Ortodoks Şii kökenlerini doğrulamak için çaba gösteren, politik bir çevrede yazan sonraki dönem müelliflerle daha çok önem kazanır. Şah Tahmasb döneminde yazılan birçok kronik için açıkça bir model olmayan *Habib’üs siyer* sonraki kaynaklar ile burada bir standart oluşturdu. Özellikle I. Şah Abbas döneminde yazılan bir eser, eğer tüm bölümleri kopya etmediyse, onun olaylarının sırasını izler.¹⁴ Şah Abbas döneminin son yıllarında oluşmuş bir kronik olan *Ravzatü’s safa*’nın müellifi Cünabadi bu durumun tipik bir örneğidir. O özellikle konusunun yanı sıra dilini de *Habib’üs siyer*’den almış ve onun hikâyesini kullanmıştır. Politik nedenini ana hatlarıyla belirtir. İneğin kesilmesini içeren sevinçli karşılama merasimini detaylı anlatır; türbenin sütunlarını ve duvarlarını örttüğü kıymetli örtü, 24 ayar altın şamdan ve şehir insanlarına dağıtılan ücretsiz yemek hakkında ayrıntılı bilgi verir.¹⁵ Şah Abbas kroniklerinden en önemlisi olan İskender Bey Münşi de bu bölümü Hondmir’e benzer bir şekilde tasvir eder.¹⁶ Bunun aksine I. Şah Abbas döneminin başlarında yazan Kadı Ahmed Kumi de Hasan Rumlu’ya yakın olarak süssüz, özet ve dini motivasyonun rol oynamadığı bir anlatım sunar. Şah İsmail’in Bağdat’ın zaptının ardından Necef’e yaptığı hacdan bahsetmesine rağmen, sadece yüzeysel olarak değinir.¹⁷

I. Şah Abbas’tan sonraki dönemde dinsel coşku daha büyük bir eğilimle devam eder. Bu eğilimin bir kısmı Şah İsmail’in haccı süresince *atabat* üzerine yağdırdığı cömertliğin uzun anlatımını içeren, II. Şah Abbas döneminde oluşturulmuş bir eser olan, *Holdberin*’de görülür.¹⁸ Bu durum Şah Süleyman’ın saltanatında daha belirgin hale gelir. Bu dönemde saltanatın Mesiyani, Heterodoks kökeni, Şiiliğin aslı üzerine yapılan güçlü vurgu ile gölgelenmiştir. Bu aynı zamanda Safevilerin erken tarihini ulaşılabilir bir dille yeniden anlatan

¹³ Niewöhner-Eberhart, "Machtspolitische Aspekte" s. 109.

¹⁴ Bu, Sholeh Quinn’in “Hondmir’in önsözünün biçimsel etkisi Şah Abbas dönemi boyunca çok güçlü ve geniş kapsamlıydı” gözlemiyle aynı çizgidedir. Özellikle sonraki kronikler *Habib’üs siyer*’i taklit etme eğilimindedirler. Bkz. Sholeh A. Quinn, *Historical Writing During the Reign of Shah 'Abbas: Ideology, Imitation in Legitimacy in Safavid Chroniclers* (Salt Lake City, 2000), s. 42-43

¹⁵ Mirza Bayg Junabadi, *Rawzat al-safaviyah*, ed. Ghulamriza Tabataba’i Majd (Tehran, 1378/1999), s. 209-11

¹⁶ Iskandar Bayg Turkaman, *Tarikh-i 'alam-ara-yi 'abbasi*, 1:34-35.

¹⁷ Qazi Ahmad b. Sharaf al-Din al-Husayn al-Husayni al-Qummi, *Khulasat al-tavarikh*, 2 vols. ed. Ihsan Ishraqi (Tehran, 1359/1980) s. 1:93-94

¹⁸ Muhammad Yusuf Valah Isfahani, *Khuld-i barin (Iran dar ruzgar-i Safaviyan)*, ed. Mir Hashim Muhaddis (Tehran, 1372/1993), s. 171-72.

birkaç popüler hikâyenin yazıldığı bir dönemdir. Onlar ağırlıklı *Habib'üs siyer*'den alıntı yapmışlardı, ancak dönemi anlatırken buna uygun dini deliller kullandılar ve olayları ifade ederken ona nostaljik bir makyaj uyguladılar.¹⁹ Uzun süre anonim olarak nitelendirilen ancak şimdi Bijan tarafından yazıldığı bilinen *Cihanguşa-yı hakan* ve halen müellifi bilinmeyen *Tarihi-i alem ara-yı safevi* bu türe iyi iki örnektir.²⁰ İlki, Şah İsmail'in Bağdat seferinde tam anlamıyla *Habib'üs siyer*'i taklit ederken, ikincisi daha önceki hikâyelerin bir adım daha ötesine giderek ibadet fikrini aşılır. Bu kitabın müellifi Hondmir'in şamdan, halı ve perde bağışi anlatımının yanı sıra, Şah İsmail'in muhtemelen Necef türbesine harcadığı 30.000 tumanı da aynen yazar. Bununla birlikte tüm seferin motivasyonu Şah'ın imamların türbesine gerçekleştireceği hac arzusu olarak verilir. Bu doğrultuda bir sayfa boyunca Şah İsmail'in Necef'e girdiği zamanki bir tür trans halinin dramatik tasvirine yoğunlaşılır. Ağlayarak Ali'nin adını haykırdığını hatta "Allah'ın Aslanı"nın türbesi üzerinde bayıldığını anlatır. Dört saatini türbede yalnız geçirmiş ve o tekrar "bir güneş gibi" görünene kadar maiyeti endişe etmişti. Müellif, "Şah gümüş gibi gitti, kırmızı altın gibi çıktı" diye nakleder.²¹ Nihayet *Muhtasar-ı mufid'de* müellifin 'atabat'a ayırdığı uzun (12 sayfa Kerbala'ya ve 8 sayfa Necef'e) paragraflarda, kutsal şehirlere yapılan törendeki Şii inanç zirve yapar.²²

Daha sonraki kronikler doğal olarak I. Şah Abbas'ın Bağdat fethinin zirve yaptığı Irak seferi hakkındaki bilgilerini de içerir. Hepsisi Şah'ın 'atabat'ı ziyaret etme arzusunun uzun süredir var olduğunu vurgular ve böylece askeri harekâtı dini şevke bağlar. İskender Münşi ve Astarabadi'nin 1623 başlarında I. Abbas'ın Bağdat'ı almasıyla ilgili yazdıklarına göre hac görevini yerine getirmeye duyulan motivasyon fetihle yoktur, aksine fethin önünde yer alır. Ve aslında iki müellif de "saadet eşiği" ne hürmet etme arzusunun, fethin kendisi için motivasyon oluşturduğunu ileri sürerler.²³ İskender Münşi ve Astarabadi sadece ileri sürerken, Mustevfi nettir. Ona göre Şah Abbas'ı Irak seferine iten kuvvet, kendini Ali'nin eşiğinin köpeği olarak adlandıran bir yöneticinin adına, mübarek imamların türbelerini şiddetle ziyaret etme arzusundan gelir.²⁴

Yine de, dini ilham olarak alan güçlü ideolojik zemine rağmen, daha sonraki müellifler bile, Safevilerin Bağdat ve merkezi Mezopotamya'yı kontrol etme arzularının her şeyden önce saldırgan toprak iddialarıyla motive edildiğini

¹⁹ Bunun için Bkz., Sholeh A. Quinn, "Rewriting Ni'matu'llahi History in Safavid C hronicles," *The Heritage of Sufism: Late Classical Persianate Sufism (1501-1750)*, eds. Leonard Lewisohn ve David Morgan (London, 1999), s.201-24.

²⁰ [Bijan], *Jahangusha-yi khaqan*, s. 288-89. Bu çalışmayı Bijan'a atfeden için Bkz., A. H. Morton, "The Date and Attribution of the Ross Anonymous. Notes on a Persian History of Shah Isma'il I," *Pembroke Papers I: Persian and Islamic Studies in Honour of P. W. Avery*, ed. Charles Melville (Cambridge, 1990), s. 179-212.

²¹ Anon., *'Alam-ara-yi safavi*, ed. Yad Allah Shukri (Tehran, 1363/1994), s. 123-29.

²² Mufid Mustawfi, *Mukhtasar-i mufid*, s. 52-63,70-78.

²³ Iskandar Bayg Turkaman, *Tarikh-i 'alam-ara-yi 'abbasi*, 2:1032; ve Sayyid b. Murtaza Husayni Astarabadi, *Tarikh-i sultani: Az Shaykh Safi ta Shah Safi* (Tehran, 1364/1985), s. 221.

²⁴ Mufid Mustawfi, *Mukhtasar-i mufid*, s.74.

oldukça açık bir şekilde ifade etmiştir. İskender Münşi, Irak-ı Arab'ın Şah İsmail'in hanedanlığı süresince İran'ın parçası olduğunu belirttiği zaman bu duruma dolaylı olarak işaret eder.²⁵ Bu motivasyonun onayı, açık bir şekilde Şah Abbas'ın bölgeye odaklanma hırsını "Atalarının döneminde Safevilerin ulu yöneticisinin kontrolündeydi" diyerek bağlantı kuran Cünabadi'den gelir. O, bu durumun Şah'ın ilk olarak dikkatini Şah Hudabende zamanında (1378-87) Tekelü ve Türkmen oymakları vasıtasıyla Osmanlıların eline düşen Azerbaycan'ın bağımsızlığına, ardından Özbeklerin kontrolünde olan Horasan'a ve sonra Mazenderan ile Gilan'ın Hazar bölgelerine çevirmesine sebep olduğunu söyler. Cünabadi, bu bölgelerin yeniden pay edilmesi ile Irak-ı Arap ve *Darü'l salem* Bağdat haricinde kendisine miras olup Safevi kontrolüne girmeyen başka toprak (*Darü'l mülk-i mavrusi*) kalmamıştır diyerek devam eder ve açıklamasını Azerbaycan üzerindeki Safevi-Osmanlı barışı tüm çatışma ortamını engellediğinden Şah Bağdat'ı yeniden alabilmek için aradaki barış anlaşmasına sorun teşkil etmeyecek bir yol aradı iddiasıyla bitirir.²⁶ Astarabadi de çoktandır devam eden Osmanlı-Safevi barışına işaret eder. Şah Abbas'ın, Osmanlı'da patlayan ve Sultan II. Osman'ın katli (20 Mayıs 1622) ile imparatorlukta sayısız isyana sebebiyet veren kargaşa ortamında barışı ihlal etme ve *'atabat'*a ziyaret arzusunu gerçekleştirme kararına değinir.²⁷

2. Stratejik Düşünceler

Stratejik düşünce temelleri üzerine yargıya varan bu referanslar, Jeopolitik gerçeklerin hesaba katılması gereğini akla getirir. Safevilerin Irak'ı kazanmak ve elde tutmak için neden az çaba gösterdiğini değerlendirmeye çalışırken, Irak'ın Anadolu gibi büyük bir Kızılbaş nüfusuna yurt olduğunu kavramak önemlidir. Bunlar ilk dönemlerde Safevi projesinin hararetli destekçileriydi. Bunun yanı sıra, hanedanın dünyevi güce doğru yükselişinde başlıca dayanak idiler. Safeviler kendilerini bin yıllık birleştirici kökenlerinden uzaklaştıran bir yola saparken, Kızılbaşlar gittikçe değerli bir varlıktan çok bir engele dönüştü. Safeviler de bu itaatsiz unsurların yerlisi oldukları ve yönetim merkezleri olmaya devam eden bu topraklar hakkında bu şekilde hissetmiş olmalılar.

Ayrıca Safevilerin Osmanlı ile yüz yüze geldiklerinde göreceli olarak zayıf yönetildiklerini kavramak önemlidir. Safeviler açık bir şekilde Osmanlıları değerli bir rakip olarak gördüler ve haklı olarak onların askeri gücünden korktular. Avrupa'nın savaş meydanlarında askeri hünerleri sürekli olarak bilenen Osmanlılar, uzun süre eskimiş teknolojiyi kullanan Safevilere göre askeri bakımdan daha üstündü. Safeviler her zaman taktiksel hünerleri ya da Osmanlılar için olumsuz durum yaratan uzun ikmal hattı sayesinde zafer kazanırlardı. 17.yüzyılın sonlarında bir Portekiz gözlemci Osmanlı elçilerinin

²⁵ İskandar Bayg Turkaman, *Tarikh-i 'alam-ara-yi 'abbasi*, 2: 1114-15.

²⁶ Junabadi, *Rawzat al-safaviyah*, s. 885.

²⁷ Astarabadi, *Tarikh-i sultani*, s. 221.

İran’da sıcak bir karşılamayla ağırlandırmaları eğilimini bu korkuya dayandırır.²⁸ II. Şah Abbas’ın Bağdat’ın kaybedilmesine boyun eğerek İran’ın doğu sınırını belirleyen şehir olan Kandahar üzerinde savaşa devam etme kararı muhtemelen, Osmanlı birlikleri karşı konulamayacak kadar güçlü iken Babür ordusu yenilgiye uğratılabilir düşüncesinden ileri gelmekteydi. Şah İsmail’in Mezopotamya içlerine taarruz etmesi Safevi otoritesine yapılan meydan okumanın ardından gelmesi muhtemelen tesadüf değildi ki Şah Abbas 1623’de Osmanlı’nın asi valisi Bekir Subaşı’nın davetine icabet ederek Bağdat’a sefer organize etti.

Şah İsmail Çaldıran ovasında mutlak bir yenilgiye uğradıktan sonra İran yıllarca Osmanlı’nın karşısına asker çıkaracak duruma gelmedi. İsmail’in stratejisi ateşli silahların alımı için bir anti-Osmanlı koalisyonu kurmaktan propaganda yoluyla Safevi askeri gücü hakkında şişirilmiş söylentiler yayma çabasına kadar büyük bir çeşitlilik arzeder. Buna rağmen İran’ın zayıflığını hiçbir şey gizleyemedi fakat Sultan Selim’in 1518’de Mısır dönüşü Safevi devletini yeni bir saldırıdan kurtaran ani sefer iptalinin sebebi buydu. Üç yıl sonra casus raporları Osmanlıları Safevilerin onlara saldıracak pozisyonda olmadıklarına inandırdı. Böylece Osmanlılar dikkatlerini Macaristan’a doğru yöneltebildiler.²⁹ Şah İsmail 1524’de Anadolu’ya apaçık bir saldırı hazırlığı için bazı Avrupalı güçler ile diplomatik bağlantı kurmasına rağmen bu sonuçsuz kaldı.

İsmail’in halefi Şah Tahmasb da savaş meydanında Osmanlılar ile karşılaşınca biraz agresiflik göstermiştir. Rhoads Murpy’nin dediği gibi Osmanlılar dini olarak bölünmüş topraklarında toplumsal ayrımlara neden olabileceği nedeniyle, Safevilere karşı tüm gücüyle savaşa girmeye isteksizdi.³⁰ Fakat Osmanlılar doğuda savaşmaya Avrupa’ya karşı savaştan çok daha az hevesli olsa bile, Şah Tahmasb’ın hanedanlığı süresince (1524-76) İran’a karşı (Balkanlara yaptığı on sefere karşın) üç sefer başlatan onlar oldu. Bu, Irak-ı Arab’ın tekrar Osmanlı kontrolüne geçtiği ve iki Irak diye bilinen savaş ile 1548 seferini içerir ki bu seferin asıl amacının nefret edilen Kızılbaşları yok etmeye yönelik olduğu görünmektedir.³¹ Uzun zamandır Kızılbaşlar arasında Sünni karşıtı duyguların belirgin bir özelliği olan anti-Osmanlı propagandası Şah Tahmasb döneminde, *tabarrai* veya ikinci ve üçüncü halifelere resmen beddua edilmesi olarak adlandırılan olarak adlandırılan [sistem] kurumsallaştığı zaman şiddetle artış gösterdi. (1555 Amasya Barışı’nın bir parçası olarak bu

²⁸ Jean Aubin, ed., *L'ambassade de Gregorio Pereira Fidalgo a la cour de Châh Soltân Hosseyn 1696-1697* (Lisbon, 1971), s. 91.

²⁹ Jean-Louis Bacque-Grammont, “The Eastern Policy of Suleymân the Magnificent 1520-1533,” *Süleymân the Second and His Time*, eds. Halil İnalçık and Cemal Kafadar (Istanbul, 1993), s. 220-21.

³⁰ Rhoads Murphy, *Ottoman Warfare 1500-1700* (New Brunswick, 1999), s.173.

³¹ Walter Posch, *Der Fall Alkâs Mirzâ und der Persienfeldzug von 1548-1549. Ein gescheitertes osmanisches Projekt zur Niederwerfung des safavidischen Persiens* (Marburg, 2000), s. 354,358.

uygulamadan resmi olarak vazgeçildi.)³² Karşılıklı nefret ve çeşitli meydan okumalara rağmen Şah Tahmasb Osmanlıları hiçbir zaman amansız bir düşman olarak görmedi. 1531'de Avusturya ile bağlantılarından ve Habsburg imparatorluğu ile yapılacak olası bir ittifak söylentisinden dolayı İstanbul'un güvenini tazeledi.³³ 1530'ların savaşı süresince Sultan Süleyman'a barış teklifi sunmaya devam etti. Muhammed Han'a Bağdat'ı boşaltması için emirler verdi.³⁴ Saraydakiler Osmanlıların Avrupa'da savaşmasını fırsat bilerek bu güç durumdan faydalanması için Tahmasb'ı teşvik etmelerine rağmen Tahmasb 1530'larda kaybetmiş olduğu bölgeleri yeniden ele geçirmek için çok az bir çaba sarf etti. Sultan tarafından gönderilen mektupta onu savaş meydanına davet ederek ya gelmesini ya da bir daha kendisini yiğit olarak adlandırmamasını yazmıştı. Şah Tahmasb cevap olarak Allah'ın kâfirlere karşı yapılan savaşta Müslümanların kendilerini tehlikeye atmalarından alıkoyduğunu ve sayıca on kişinin karşısında bir kişinin bile olmadığı iki Müslüman ordunun savaşçı adamlarının yok edilmesini isteyemeyeceğini söyleyerek cevapladı.³⁵ İki devlet arasında sayısız elçi gelip gitti ve adet olduğu üzere zengin hediyeler taşındı. Süleyman, Şah Tahmasb'ın barış tekliflerini dikkate almadı ve 1548'de bir kez daha İran'a karşı bir sefer için kendisini hazırladı.

Şah Tahmasb döneminde gerçekleşen Safevi ve Osmanlı arasındaki üçüncü ve son savaş 1555 Amasya Antlaşması ile sona erdi. Amasya Antlaşması sonucu İran aşırı toprak kaybetmesine rağmen, İranlılar antlaşma imzalandığı zaman antlaşmaya bağlı kalma konusunda tedirgin görünüyorlardı. Şah Tahmasb Osmanlılar ile olan iyi ilişkileri korumak uğruna Bayezit'i babası Süleyman'a iade etmemek için ettiği kutsal yemini bozmaya istekli görünüyordu. (Bunun yerine Bayezid kardeşi Selim'in adamlarına teslim edildi ve derhal katledildi.)³⁶ Şah'ın 1566'da Sultan II. Selim'in tahta çıkışının ardından gönderdiği, 400 tüccar ve değerli hediyeler götüren 320 resmi görevliden oluşan gösterişli elçilik heyeti, barışı koruma beklentisinin bir başka işareti olarak görülebilir.³⁷

Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümü İran'da Osmanlıların karşı koyamayacağı, çok cazip bir otorite boşluğu ortaya çıkardı. Bir yıl sonra Amasya Antlaşması'nı bozarak bir kez daha Safevi topraklarına saldırdılar ve 1590 yılında Şah

³² Örneğin Membre, Tebrizli tabarrailerin Tebriz'de kalan Osmanlı tüccarlarını Osmanlı'ya lanet okumaları için nasıl zorladıklarını nakleder. Bkz., Michele Membre, *Mission to the Lord Sophy of Persia(1539-1542)*, trans. And commentary A. H. Morton (London, 1993), s. 52.

³³ Bkz., Rudolf Neck, "Diplomatische Beziehungen zum vorderen Orient unter Karl V.," *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 5 (1952):70.

³⁴ Faruq Sumer, *Naqsh-i Turkaman-i Anatuli dar tashkil va tawsi'ah-i dawlat-i safavi*, trans. Ihsan Ishraqi and Muhammad Taqi Imami, (Tehran1371/1993), s. 81.

³⁵ Shah Tahmasb, *Tazkirah-i Shah Tahmasb*, ed. Amr Allah Sifri (Tehran, 1363/1984), s. 19, 28-29.

³⁶ Abolala Soudavar, "The Early Safavids and their Cultural Interactions with Surrounding States," *Iran and the Surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics*, eds. Nikki R. Keddie and Rudi Matthee (Seattle, 2002), s. 103.

³⁷ Abolala Soudavar, *Art of the Persian Courts: Selections from the Art and History Trust Collection* (New York, 1992), s. 164

Abbas'ın barış talebine kadar sürecek olan kaçınılmaz savaşı başlattılar. Aradan geçen 15 yılda Safeviler barış göstergesi olarak Amasya Antlaşması için müracaata devam ettiler ve Osmanlılarla barışçıl ilişkileri sürdürme istekliliklerini gösterdiler.³⁸

3. Ekonomik ve Coğrafi Etkenler

Safevilerin Irak hususunda göstermiş olduğu minimal enerji basit bir şekilde askeri zayıflığa bağlanamaz. Bir sonuca varacak olursak, Irak Safeviler için en azından Osmanlılar için olduğu kadar stratejik ve ekonomik bir öncelik değildi. Niewöhner-Eberhard iki taraf arasındaki asıl karşılaşma odağının Doğu Anadolu ve Batı Azerbaycan olduğuna dikkat çekiyor. O, Irak'ın Avrupa ve Hindistan arasındaki ticari yol üzerinde kurulduğu için önemli olduğunu belirtiyor.³⁹ Irak'ın bu önemi, ancak onlar 1540'lı yıllarda Bağdat'ı (sembolik ve zayıf bir şekilde) kontrol altına aldıktan sonra ortaya çıkmıştır. Zira Bağdat, imparatorluğun merkezini, uzaktaki Basra'ya bağlayan yol üzerinde bulunan hayati öneme sahip bir duraktı ve Basra, Osmanlıların Basra körfezi ve Hint Okyanusu'na tek çıkış noktasıydı. 1540'larda bu kasabayı kontrol altına aldıktan sonra onların Basra Körfezi ve Hint okyanusuna çıkış kapısı oldu. 16. yüzyılın ilk yılları boyunca Irak Safevilerin otoritesi altında olduğu zaman bölge ticari olarak zayıfladı ve Basra ile Levant arasındaki ticaret, Irak boyunca daha güvenli nehir yolu yerine sadece Şam'a giden tehlikeli çöl yolu vasıtasıyla yapılmaktaydı. Osmanlılar Irak'ı alır almaz ticaret trafiği değişti ve tüccarlar Mezopotamya'nın su yolunu kullanmaya başladılar. Halep'in Şam karşısında üstünlüğüne yol açan Basra Körfezi ile Akdeniz arasındaki ticaretin son durağı olarak Mezopotamya, Halep etrafındaki alanların ekonomik bakımdan yükselmesine yardımcı oldu.⁴⁰ Niewöhner-Eberhard'ın iddiasına göre Safeviler 1534 ile 1623 yılları arasındaki 90 yıl boyunca şehri kontrol etmemiş olsalar bile Osmanlıların aksine Bağdat'a sürekli ilgi gösterdiler. Çünkü burası hacılar için geçiş yolu ve hac merkezi olması dolayısıyla dini bir öneme sahipti. Fakat İran kroniklerinde bu konuya dair açık bir gönderme yapılmadığı görülmektedir. Şah I. Abbas gerçekte çok sayıdaki hacının getirdiği yıllık altın akışıyla ilgileniyordu. 8 imamın mezarının olduğu Meşhed'in statüsünü, 'atabat'ın ve hatta Mekke ve Medine'nin kutsal şehirlerinin yerine Şii hac merkezi olarak canlandırmak için çok çaba sarf etti.⁴¹ Mesele şudur ki, Safevilerin 'atabat için

³⁸ Rana von Mende, *Mustafa 'Âli's Fursat-nâme. Edition und Bearbeitung einer Quelle zur Geschichte des persischen Feldzugs unter Sinan Pasa 1580-1581* (Berlin, 1989), s.71- 73, 110-11.

³⁹ Niewöhner-Eberhart, "Machtropolitische Aspekte, " s . 104.

⁴⁰ Vitorino Magelhaes-Godinho, *L'Economie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles* (Paris, 1969), s.769-71. Ayıntab (Günümüzde Gaziantep) şehri 1530'ların ortalarında ekonomik bir kalkınmaya şahit oldu ve vergi gelirinin önemli ölçüde arttığını gördü. Bkz., Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Ainiab* (Berkeley, 2003), s. 28-30. Kitabının basılmamış halini bana gösterdiği için Leslie'ye minnetarım.

⁴¹ Jean-Baptiste Tavernier, *Les six voyages de Jean- Bapt. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, 2 vols. (Utrecht, 1772), 1:588-89. Ayrıntılı bilgi için Bkz., Charles Melville, "Shah 'Abbas and the Pilgrimage to Mashhad," Charles Melville, ed., *Safavid Persia: the History and Politics of an Islamic Society* (London, 1996), s. 191-230.

bir alternatifleri vardı, en azından ideolojik özsayılarının vazgeçilmezi gibi görünmüyordu. Hatta şunu bile iddia edebiliriz ki Bağdat'a giden ticari ve askeri ikmal hatları için kaygılanması gereken, en azından Basra'nın kontrolünü ele geçirmelerinden itibaren, Safevilerden çok Osmanlılardı. Safeviler için Irak, ülkeleri ve Levant limanları arasındaki ticaretin transit ülkesi olarak önem arz ediyordu, ancak bu arada da alternatifler mevcuttu.

Belki de en önemlisi, en azından güney kısmındaki nüfusun çoğunun Şii mezhebine bağlı olmasına rağmen Safeviler için Irak'ın yabancı bir toprak olmasıydı. 1670' lerde Mandali'den Osmanlı topraklarına geçen Venedikli gezgin asilzade Ambrosio Bembo, Osmanlı topraklarındaki bu şehirde küçük çocukların ve kadınların İranlı gezginleri nasıl gördüğünü ve onları "inançsız İranlılar" olarak adlandırdıklarını belirtir.⁴² Musul ve Basra arasındaki bölge, Türkçe konuşan Kızılbaşların anavatanı olan Anadolu'nun aksine ya göçebe Arapların ve son derece bağımsız bir nüfusun yurduydum ya da daha kuzey sebatsız Kürt kabileleri tarafından meskûn edilmişti. İranlıların zihinlerindeki Kürt ve Arap tasavvuru bu iki topluma dair sahip oldukları basmakalıp düşüncelerden ibaretti: Kürtler kötü tabiatlı, inatçı, hain ve asık suratlı olmakla ün kazanmıştı.⁴³ İranlılar, eskiden kalma bir bakışla Arapları aşağı Irak'ın bedevi ahali anlamına gelen "kertenkele yiyenler" olarak görürlerdi. Ayrıca sahtekâr daha kötüsü inançsız ve riyakâr olarak adlandırılırlardı.⁴⁴

Irak onlar için yabancı bir toprak olmasının yanı sıra dışarıdan gelenler için kontrol edilmesi zor bir yerdi. İran kaynaklarında Irak-ı Arab, gayrimüslimler tarafından meskûn edilmiş topraklarla askeri sınır anlamını taşıyan *sugur* ve keskin bir bölgesel ayrımla benzer içerikte olan *serhad* hudut bölgesi olarak nakledilmiştir.⁴⁵ Mezopotamya'nın taşkın ovası olan Savad sıcak, nemli ve sağlıksızdı ayrıca öldürücü salgın hastalıklar için yaygın bir inkübatördü. İran ve Doğu Anadolu'daki yüksek ova ve dağlara alışkın olan Kızılbaş savaşçılar için yaşanması zor bir bölgeydi. Muharebe alanında açık karşılaşma yerine gerilla taktiği tercihleri de Irak'ta çok işlerine yaramadı. Alüvyal düzlükleri ve bataklıkları dağ içlerine geri çekilmenin takip ettiği pusu kurmaya ve hızlı

⁴² Ambrosio Bembo, "Viaggio e giornale per parte dell'Asia di quattro anni incirc fatto da me Ambrosio Bembo Nob. Veneto," fol. 273, The James Ford Library'de el yazması, University of Minnesota. Minneapolis. . Irak ile İran arasındaki geleneksel geçit, Bağdat ve Horasan arasındaki rotanın bir parçası olan Hanekin ve Kasr-ı Şirin arasındaki yol olarak görünmektedir. Fakat Safevilerin zamanında yolcular genellikle İsfahan'dan; Kirmanşah ve Bağdat yolunu kullanarak ve Sumar ile Mandali sınırını geçerek gelmekteydi. Bembo'nun dışında Sebastien Manrique (1642-43), Jean de Thevenot (1666) ve William Hedges (1686) de bu rotayı izlemiştir.

⁴³ Engelbert Kaempfer, *Am Hofe des persischen Grosskönigs, 1684-1685*, ed. Walter Hinz (Berlin/Leipzig, repr. Tübingen, 1977), s. 88; Valah Isfahani, *Khuld-i barin*, s. 39, 77, 83.

⁴⁴ Muhammad Ibrahim b. Zayn al-'Abidin Nasiri, *Dastur-i shahriyaran*, ed. Muhammad Nadir Nasiri Muqaddam (Tehran, 1373/1994), s. 145, 179, 216, 250; ve Bedik, Bedros, *Cehil Sutun, seu explicatio utriusque celeberrimi, ac pretiosissimi theatri quadraginta columnarum in Perside orientis, cum adjecta fusiori narratione de religione, moribus* (Vienna, 1678), s. 387.

⁴⁵ Junabadi, *Rawzat al-safaviyah*, s. 885; ve Astarabadi, *Tarikh-i sultani*, s.271. Bu terimlerin anlamı için Bkz., R. W. Brauer, "Boundaries and Frontiers in Medieval Muslim Geography," *Transactions of the American Philosophical Society* 85 (1995).

darbelere izin vermedi. Zagros dağ silsilesi tarafından Orta İran platosundan ayrıldığından bölge savunma için de çok zordu. Fiziksel çevreden kaynaklanan lojistik sorunlar, Osmanlıları çoğunlukla uzun ikmal hatlardan dolayı kaygılandırıyor. Ancak sıcaklık, kötü kokulu hava ve elverişsiz koşullar İran birliklerini de aynı derecede etkiliyordu.⁴⁶

4. Sınırlar ve Hudut Bölgeleri

Safevi Osmanlı sınır bölgesi hudut bölgesi olduğu kadar politik bir sınırdı. Kesin ve açıkça belirlenmiş geçiş istasyonları, tüccarların bir yetki alanından diğerine geçtiği noktaları belirtiyordu. En önemli olanı Kirmanşah ve Bağdat arasındaki yolda, Sumar ve Mandali arasındaki geçitti.⁴⁷ Aynı zamanda sınırın iki tarafındaki muazzam alanın çoğu göçebe kavimlerce meskûn edilmiş ve asayiş sağlanamamış topraktı ki bu göçebelerin sadakatleri belki satın alınabilirdi ancak bu kişiler asla çantada keklik değillerdi. Güneyde Araplar ve kuzeyde Kürtlerin yaşadığı bu bölge ahali kanunlara uymaya ve herhangi bir dış otoritenin kontrolüne girmeye isteksizlikleriyle meşhurdur. Romalılara kadar giden geleneğe uygun olarak, Safeviler de Osmanlılar gibi diğer tarafta yaşayan insanlarla ittifak yaparak sınırlarını güvenli tutmaya çalıştılar.⁴⁸ Böylece sınırın her iki tarafındaki Arap ve Kürt kabilelerinin çoğu şeflerinin yaptığı, yerel özerkliklerini koruma karşılığında sınırları savunmayı taahhüt eden anlaşma ile gönüllü asker olmuştu. Özellikle de güvenilmezlikleriyle tanınmalarına rağmen Kürtler [gönüllü askerlik yapmaktaydı]. İskender Münşi, Kürtlerin [Safevi ve] Osmanlı arasında geçen çatışmalarda karşı saf geçme eğilimini esefle karşılar ve hiç şüphe yok ki [Kürtlerin] hain olma şöhretleri çoğunlukla doğruluğu kanıtlanmış bu eğilimden kaynaklanmıştır.⁴⁹ Bu gibi ittifaklar pahalıya mal oluyordu ve doğası gereği istikrarsızdı. Kardeşi Hulu Han ile birlikte 1575'te Kürdistan hükümdarı Başat Bey'e karşı isyan eden ve başarısız olarak Şah İsmail'in sarayına sığınan Sultan Ali Bey'in oğlu Timur Han'ın kariyeri buna örnektir. İsmail bir yıl sonra öldüğünde iki kardeş Kürdistan'a geri döndü ve Başat Han'ı devirmeye muvaffak oldu. Timur Han, İran'da güçlü bir yönetimin olmaması nedeniyle kendisini korunmasız hissederek Osmanlılara geri dönmüş ve onların otoritelerine ve himayelerine boyun eğmiştir. Osmanlılar bunun

⁴⁶ Lojistik sorunlar ve bunun sonucunda savaşın doğasından kaynaklanan geçici sıkıntılar için Bkz. Rhoads Murphey, "Süleyman's Eastern Policy," *Süleyman's the Second and His Time*, s. 231-35.

⁴⁷ Örneğin Bembo'nun "Viaggio e giornale," fols.272-73'deki deneyimine bakınız. Yerli kaynaklardan çok yabancı kaynaklar günümüz öncesi Hindistan'ın sınırlarını tanımlamıştır. Hindistan için Bkz., Ainslie T. Embree, "Frontiers into Boundaries: From the Traditional to the Modern State," *Realm and Region in Traditional India*, ed. Richard G. Fox (Durham, NC, 1977), s.262.

⁴⁸ Doğu topraklarını korumak için dost kabileleri kullanan Roma stratejisi için Bkz., C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study* (Baltimore, 1994), s. 136.

⁴⁹ Örneğin Bkz., Mirza Shukr Allah Sanandaji (Fakhr al-Kuttab), *Tuhfah-i nasiri dar tarikh va jugrafiya-yi Kurdistan*, ed. Hishmat Allah Tabibi (Tehran, 1366/1987), s. 96ff.; ve Hakan Özoglu, "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th and 17th-Century Ottoman Empire," *British Journal of Middle Eastern Studies* 23:1 (1996):15.

karşılığında kendisine yıllık 100.000 akçe (yaklaşık 30.000 Tuman) ödemeyi kabul etti.⁵⁰

Daha güneydeki meseleler de aynı ölçüde istikrarsızdı. Osmanlılar Basra'yı kontrol etmeyi zor buldu çünkü kontrol altına almak için ordu göndermek karmaşık ve riskli bir işti. Bu sadece uzaklık ve mali külfetle değil aynı zamanda Türklere kolaylıkla boyun eğmeyen son derece bağımsız Arap kabilelerinden oluşan nüfusun doğası ile de ilgiliydi. Osmanlıların şehir üzerinde ve etrafında topyekûn denetim tesis edebilecek askeri gücü olmadığı için bölgedeki yerel aşiret huzursuzluğuna son veremediler ve dolayısıyla onların yönetim anlayışları köklü bir idare değişikliği oluşturmadı.⁵¹ İstanbul'dan gelen yoğun baskı yerleşik halkı, Basra'yı kendi arka bahçeleri olarak gören ve işlerine müdahale etmek için fırsat kollayan İranlıların ellerine sürüklemiş olmalı.⁵² Diğer taraftan kendi yetki sınırları içinde yer alan veya en azından açıkça hiçbir Osmanlı iddiasının onlarınkiyle çatışmadığı bölge olan Arabistan'daki (günümüzde Huzistan) Arap nüfusunu kontrol etmek Safevilere oldukça güç geldi. Osmanlı desteğini istemekten alıkoymak için yerel Muşa'sa nüfusunun liderlerine kayda değer bir özerklik bağışlamaya zorlandılar. Bu gerçekte öyle bir özerklikti ki Muşa'sa' ya kendi göçebe hinterlandı olan Savad üzerinde rahatça hareket etme imkânı sunuyor ve Safevileri Muşa'sa topraklarının ötesinde ki bölgelerin kendi topraklarına sorun oluşturmasından uzak tutuyordu.⁵³ Diğer seçenek parasal teşvik yoluyla politik destek ve işbirliği aramaktı. Ve bu alternatif ne büsbütün zorla ne de politik anlaşmayla güvenilir veya uygulanabilir kontrol mekanizması kurulmamış bölgelerde kullanılan bir stratejiydi. Bu yüzden Fars [eyaletinin yöneticisi] İmam Kuli Han, Şah Abbas'ın emirlerine uyararak 1628'de Basra'ya doğru hareket ettiği zaman yolda "nakit hibeler, hilatlar ve büyük miktarda hediyeler" dağıtarak Arap kabilelerinin kendisine boyun eğmesini ve çeşitli hizmetler vermesini sağlamıştı.⁵⁴ Özetle "İlhak etmeden işgal" Safevilerin olduğu gibi Osmanlıların da Irak-ı Arab ile ilişkilerini karakterize etti.⁵⁵

Mezopotamya büyük ölçüde güvenliği sağlanmamış bir bölge olup aynı zamanda son derece tehlikeli bir yerdi. Arap kabileleriyle meskûn bölgelerde dolaşmak her zaman riskliydi. Hondmir, Şah İsmail'in El-Hille bölgesi içlerine

⁵⁰ Sanandaji, *Tuhfah-i nasiri*, s. 99-100.

⁵¹ 'Ali Shakir 'Ali, "Al-tanzimat al-idariyah al-'uthmaniyah fi nisf al-thani min al-qarn assadis 'ashar," *Majallat Dirasat al-Khalij wa al-Jazira al-'Arabiyya* 25 (Kuwait, 1983): 125- 40.

⁵² [Anon. Ed.], *Chronicle of the Carmelites*, s. 1149.

⁵³ Bkz. Rudi Matthee, "The Safavid Mint of Huvayzeh: The Numismatic Evidence," *Society and Culture in the Early Modern Middle East. Studies on Iran in the Safavid Period*, ed. Andrew J. Newman (Leiden, 2003), s.265-291.

⁵⁴ Iskandar Bayg Turkaman, *Tarikh-i 'alam-ara-yi 'abbasi*, 2: 1074; Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas the Great*, ed. and trans. Roger M. Savory, 2 cilt tek bir ciltte toplanmıştır, (New York, 1986), 2:1299.

⁵⁵ "İlhak etmeden işgal" terimi için Bkz., Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire*, s. 57, Ayrıca D. L. Kennedy, "Claudius Subatianus Aquila: First Prefect of, Mesopotamia," *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 36 (1979): 255-62' de alıntılıyor.

yaptığı akınları, hacıları taciz eden ve yağmalayan bedevi Araplara yani “cehalet çölüne batmış halka” karşı cezalandırma seferi olarak biçimlendirir.⁵⁶ Pek çok seyahat raporu batıdan gelip Irak yoluyla güvenliği ile ünlü pek çok köye sahip, kültürlü ve bayındır bir ülke olan İran’a giren yolcuların rahatlamasından bahseder. Bu, Irak’ta yaşayan Kürt ve Araplar tarafından gasp ve yağmaya maruz kalarak bezmiş yolcular için tarif edilen bir rahatlıktır.⁵⁷ Bu kanun tanımazlık Osmanlıların Irak üzerinde sıkı kontrol kurmayı güç bulmasının ve bunu hiçbir zaman kesin olarak başaramamasının esas sebebidir. Aynı koşullar İran ve Akdeniz arasındaki ana ticaret yolunun Mezopotamya’dan Anadolu’ya kaymasına, beraberinde Halep’in inişe geçmesine ve İzmir’in 17. yüzyılda ipek dâhil İran mallarının son durağı olarak yükselmesine de etki etti. Her ne kadar Anadolu toprakları da sık sık eşkiyalık ve siyasi huzursuzluk belaları ile muzdarip olsa da tüccarlar Anadolu’dan geçen yolunu daha güvenli görme eğilimindeydiler. Yine, tüm bunların içinde önemli nokta, ticari mallar veya hacılar ile ilgili konularda Irak’a bir alternatif bulunduğu idi. Son olarak 1022/1613’ teki Osmanlı-Safevi Barış Antlaşması, Osmanlıların önerisiyle bundan böyle İranlı hacıların güvensiz sayılan Bağdat ve Basra yoluyla değil Halep ve Şam yoluyla seyahat etmeleri sonucunu doğurdu.⁵⁸

1639’da imzalanan Zuhab [Kasr-ı Şirin] Antlaşması Amasya ile varılan anlaşmayı yeniden tasdik etti ve Safevi hanedanı sona erene kadar sınır alanını belirledi. Osmanlılar 1660-1664’te ve yine 1683-1699 yılları arasında Güneydoğu Avrupa’da savaşmakla meşgul olduğunda bile Safevi şahları hiçbir zaman barış antlaşmasını bozacak ciddi bir girişimde bulunmamıştır. Mesela 1683’te Viyana’daki Osmanlı yenilgisi İran’da büyük kutlamalara vesile olmuştu çünkü haber getirenler Lehlerin sadece Türkleri yenmediklerini, aynı zamanda İstanbul’u aldıklarını belirterek kutsal ittifakın zaferini büyük ölçüde mübalağa etmişlerdi. Öyle görünüyor ki haberler öyle heyecan verici bir tarzda iletilmişti ki Şah isyanı kıskırtmak için Osmanlı topraklarına özel ajanlar göndermeye karar verdi.⁵⁹ Bunu takiben Şah Süleyman’ın Bağdat’ı yeniden kazanmak için harekete geçmeye niyetlendiğine dair rivayetler vardır. 1684 yılı

⁵⁶ Khvandamir, *Habib al- siyar*, 4:495.

⁵⁷ Örneğin Bkz., Tavernier, *Les six voyages*, 2:2; Benigne Vachet, "Journal d'un voyage en Perse," fol. 336, Bibliotheque Nationale de France’ da el yazması, BN 24516; M. Gaudereau, "Relation du voyage de M. Gaudereau a Ispahan adressee aux superieurs et directeurs du seminaire de Tours, le 22 janvier 1691," fol.492, Archives de la Societe des Missions Etrangeres (AME), Paris, vol. 348. Vachet, a letter from Hamadan, 4 Nov. 1690, AME 353, fols. 143-46’ da kendisi Bağdat’tan birlikte hareket ettiği büyük bir kervanın, onu korumak için gelen 500 askere rağmen Arap kabilesi tarafından nasıl saldırıya uğradığını nakleder. Safevilerin ünlü din âlimi Muhammed Taki Meclisi, 17. yüzyılın ortalarında hac kervanına yapılan Arap saldırısı hakkında Farsça bir kayıt sunar. Bkz., Rasul Ja’fariyan, *Safaviyah dar 'arsah-i din, farhang va siyaset*, 3 cilt tek bir ciltte toplanmıştır, (Qum, 1379/2000), 3:1049.

⁵⁸ Ahmed Şah’ın Şah I. Abbas’a mektubu için; *Shah 'Abbas: Majmu'ah-i asnad va mukatibat'i tarikhi hamrah ba yaddashtha-yi tafsili*, 3 vols., ed. 'Abd al-Husayn Nava'i (Tehran, 1366/1987), 3: 105, 109.

⁵⁹ G. E- Zedginidze. "Iz istorii pol'sko-russkikh diplomaticeskikh otnoshenii s Iranom. Deiatel'nost Bogdana Gurdzhinskogo"(Aftoreferat disiertsii, Tiflis, 1971), s. 20-21

gerçekten de İsfahan'ın heyecanlı diplomatik aktivitelere sahne olduğu bir yıldır.⁶⁰

Ancak asla bir sefere girilmedi. Askeri zayıflık ve başta Şah Süleyman döneminde yönetimde üstünlük kazanan harem ağaları olmak üzere devlet adamlarının kaygıları açıkça bundan sorumluydu. [Bu kesim] Osmanlıların bir takım aşağılanmalarla eziyet çekmeleri fikrine karşı olmasalar da Osmanlı gücünün ortadan kalkmasını istemiyorlardı.⁶¹ Şah Süleyman tarafından gösterilen dikkat, Osmanlı ve Safevi çıkarlarının çarpıştığı bir başka bölge olan Kafkaslara yaklaşımıyla meydana çıkar. 1690'da Şah, Karabağ'a bağlı Gence'nin *beylerbeyi* Uğurlu Han'ı, Gürcistan'ın Safevi kontrolü altındaki kısmında birkaç hükümet görevlisini Gürcistan'ın Osmanlı'ya ait kısmına devamlı yaptıkları akınlarından dolayı görevden aldığını II. Sultan Süleyman'a bildirmesi için İstanbul'a gönderdi. Bu [durum] Şah Süleyman'ın Bağdat, Erzurum veya Basra'yı alma girişiminde bulunarak Osmanlı İmparatorluğu içindeki sorunlardan istifade etmek arzusunda olmadığını bir işareti olarak görülebilir. Safevi yönetimindeki üst görevliler Şahın tüm bu iyi niyetine rağmen onun aleyhine çalışmaya meyilli valiler atayan Sultan'ın kötü niyetini şikâyet etseler de Şah Süleyman'ın Osmanlılara savaş ilan etme istediğine dair hiçbir belirti yoktur. Daha önce bahsi geçen elçi 1690'da zengin hediyelerle birlikte İstanbul'a gitmişti.⁶²

Safevilerin son etkili hükümdarı Şah Sultan Hüseyin döneminde (1694-1722) Safevilerin Irak'a sefer yapma isteksizliğinde ufak bir değişiklik oldu. Şahın iyi bilinen çekingenliği ve Safevi ordusunun o anki içler acısı durumu göz önünde alındığında, bu durum pek şaşırtıcı olmasa da, bu durumun dini şevkin ışığında, dindarlığıyla bilinen bu hükümdarla ilişkilendirilmesinde büyük bir ironi vardır. Atalarının çoğundan farklı olarak Şah Sultan Hüseyin *'atabat'* a hacca gitmeyi teşvik etti. Böylece hükümdarlığı süresince İranlı hacılar kutsal yerleri daha önce görülmemiş sayıda, 1115/1704' de toplam 7.000 kişi, ziyaret etti.⁶³ Ayrıca türbelerin bakım masrafı için kaynaklar tahsis etme konusunda bir isteklilik gösterdi. Böylelikle 1700-1702'de Irak türbelerini restore etme ricasıyla İstanbul'a bir Safevi elçisi gönderildi ve tamiratlar üç yıl sonra İran parasıyla yapıldı.⁶⁴ Belki de Irak'a sefer yapmayı en çok isteyen Şah, en azından bunu yapabildi.

⁶⁰ Casanatense Library, Rome, Miscella 608/43. Bu konuda detaylı bilgi için Bkz., Rudi Matthee, "Iran's Ottoman Diplomacy During the Reign of Shah Sulayman I (1077- 1105/1666-1694), *Iran and Iranian Studies: Essays in Honor of Iraj Afshar*, ed. Kambiz Eslami (Princeton, 1998), s. 148-77.

⁶¹ Anne Kroell, ed., *Nouvelles d'Ispahan 1665-1695* (Paris, 1979), letter Sanson, Isfahan, 13 Sept. 1691, s. 48-49.

⁶² a.g.e.

⁶³ Sayyid 'Abd al-Husayn al-Husayni Khatunabadi, *Vaqa'i al-sinnin va al-a'vam* (Tehran, 1353/1974), s. 553

⁶⁴ İtimad al-Saltanah, *Tarikh'i muntazam-i nasiri*, ed. Muhammad Isma'il Rizvani, 3 cilt tek bir ciltte toplanmıştır, (Tehran, 1363-67/1984-88), 2:1000; Khatunabadi, *Vaqa'i al-sinnin*, s. 553.

Sonuç

Irak-ı Arab, Şah İsmail'in bölgesel fetihlerinin ilk dalgasının bir parçası olarak fethedilen topraklar arasındaydı ve kesin olarak 1683'te Osmanlılara kalana kadar anlaşmazlık konusu olmaya devam etti. Şah İsmail ve Şah Abbas'ın zaferlerinin ardından türbe şehirlerini ziyaret ettiği ve onları yenilemek ve güzelleştirmek için Şah Tahmasb kadar büyük miktarlarda para harcadıkları gerçeği, Safevilerin Irak'a Şii inancının kutsal toprağı olarak verdiği özel önemi kanıtlar. Ayrıca şu da bir gerçektir ki, Safeviler Bağdat'ı geri kazanma rüyalarından hiçbir zaman tamamen vazgeçmediler. Şah Tahmasb, Osmanlı Sultanı ile 1559'da İran'a sığınan Osmanlı şehzadesi Bayezid'in iadesi hakkındaki müzakereler sırasında Bayezid'in öldürülmesi karşılığında Osmanlıların Bağdat'a İranlı bir vali atamaları veya tamamıyla şehri doğrudan Şaha teslim etmesini teklif etti.⁶⁵ İskender Münşi'nin ifade ettiği gibi 1606-10 yılında Uzun Ahmet'in Osmanlı'ya karşı başkaldırması sırasında Bağdat'ı elde etme konusundaki sevindirici olasılık tekrar Safevilere sunuldu.⁶⁶ Hatta atalarının Osmanlılarla yaptığı barış antlaşmasına titizlikle sadık kalan barış yanlısı Şah Süleyman'ın saltanatı süresince Bağdat'ın cazibesi hala hissediliyordu.

Safevilerin Irak'taki aralıklı savaş halinin tek odak noktasını dini şevkin bir göstergesi ve türbe şehirleri olarak görmek yanıltıcı olur. Irak'ın sıradan ve abartısız bir şekilde işlendiği saray kroniklerinde, kendi resmi öğretisi Şiiliği açığa çıkararak emperyal bir vizyonun neredeyse bir parçası olan bu bölge inanç ve toprak arasında bir bağ oluşturmuştu. Addedilen bütün önemine karşın Safevi dönemi boyunca merkezi devlet Irak'a tutunmak için dikkat çekici derecede az çaba gösterdi. Safevi saray kroniklerine yansıdığı üzere, bölgenin özel durumu geçen zamanla birlikte daha belirgin hale gelmişti. Bu, böylece bir geleneğin icadına örnek olarak gösterilebilir. Başka bir ifadeyle *Muhtasar-ı mufid'in* bölgeyi tahayyül ettiği manada, fetih ve kontrolün daha az olası hale gelmesiyle bölgenin sınırlarının çizilmesine daha acil bir ihtiyaç hissedildi. 'Atabat, Kazımeyn, Necef ve Kerbela'dan ziyade Irak'a ve başkenti Bağdat'a odaklanan terminolojilerine, hatta sonraki kroniklere bakıldığında bile toprak dinden daha önemli bir itici güçtü.

Bunun sebepleri çeşitlidir ve askeri zayıflıktan kontrol altına alınmaya yatkın bir bölge olan Irak-ı Arab'ın inatçılığına kadar uzanır. Bir sınır bölgesi olarak Irak, "kaynakları ve politik gücü kontrol etmek için birbiriyle mücadele eden farklı kültürden insanlar"⁶⁷ için bir temas sahasıydı. Ancak ilk söylenene ilişkin olarak en azından Osmanlılar Basra'da huzur tesis ettikten sonra, değişime daha açılmış gibi görünüyordu.

⁶⁵ Niewöhner-Eberhart, "Machtspolitische Aspekte," s. 119.

⁶⁶ Iskandar Bayg Turkaman, *Tarikh-i 'alam-ara-yi 'abbasi*, 2:763

⁶⁷ L Robert I. Burns, "The Significance of the Frontier in the Middle Ages," *Medieval Frontier Societies*, eds. Robert Bartlett and Angus MacKay (Oxford, 1989), s. 310

Osmanlıların kontrollerini Basra, Lahsa ve Bahreyn'e kadar yayma motivasyonu saldırıdan çok savunmaydı. Genişlemek ve İran körfezindeki nakliye rotasını kontrol etme arzusuyla harekete geçirilmiş olmaktan çok sadece bölgenin savunmasını güçlendirmek ve böylece Portekizlilerin baskısını sınırlandırmayı umuyorlardı.⁶⁸

Safeviler bölgeyle ilişkilerinde benzer çekinceler gösteriyorlardı. Bölgenin yabancı olması ve sunduğu lojistik engeller, sınırlı ekonomik kazanç imkânlarıyla birleştiğinde, burayı elde tutmak için gerekli olan askeri kaynakların topyekûn ve sürekli kullanılmasını engelliyordu. Safevilerin Bağdat ve 'atabat üzerinde kontrolü ele almaları kendiliğinden oluşan ve ara ara hazırlıksız girişimler olduğu gibi bölgeyi denetim altında tutma yeterlikleri de çoğunlukla Osmanlı'nın zayıflığının veya başka yerlerdeki meşguliyetinin bir sonucuydu. Bu demek değildir ki Irak, Safeviler için önemsizdi. Neticede Şii türbelerinin bakımı ve güzelleştirilmesi için kaynak tahsis ettiler ve onların kontrolünde olmadığına bile bu simgesel mekanlar için para harcamaya gönüllüydüler. Hanedan, bölgenin Şii tarihinde önemli bir yer tutması dolayısıyla bölge ile güçlü yakınlık kurmuş böylece Safevilerin Irak-ı Arab ile bağlılığı doğal olarak şekillenmişti. Fakat bu ideolojik bağlılıktan ziyade pragmatizm ve ihtiyata dayanıyordu.

⁶⁸ John E' Mandaville, "The Ottoman Province of al-Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Century," *Journal of the American Oriental Society* 90 (1970): 490-93.